

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

ІДЕОЛОГІЯ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ ТА ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

Барна О. С.,

народний депутат України 8-го скликання,

аспірант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту

Національної академії державного управління при Президентові України, Україна, м. Київ,

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31082019/6627

ARTICLE INFO

Received: 27 June 2019

Accepted: 22 August 2019

Published: 31 August 2019

KEYWORDS

ideological foundations,
humanitarian space,
values,
consciousness,
social consolidation.

ABSTRACT

The article substantiates the claim that ideology, in the broadest sense, is a mechanism of social solidarity formation, based on the shared experience of adapting the outside world to real relations (often in the form of symbolic constructions - myths, symbols, representations), which revealed the same assessments / attitudes. and formed common values that constitute the identity of the individual and his / her belonging to a particular large group of people. It is proved that today there is a strategic task - overcoming the consequences of the hybrid aggression of the Russian Federation against Ukraine, which requires the formation of a humanitarian space based on ideological principles and values, which divides the whole society, by consolidating the efforts of the authorities and the public on the formation and implementation of purposeful humanitarian education, culture, restoration of historical memory, a balanced policy in the field of state-confessional relations and language policy. The accomplishment of this task will increase the resistance of the state and society to external threats.

Citation: Oleg Barna. (2019) Ideology as a Scientific Category and the Factor of Formation of The Humanitarian Space of the Ukraine. *World Science*. 8(48), Vol.1. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31082019/6627

Copyright: © 2019 **Oleg Barna**. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Сучасні суспільно-політичні трансформації в Україні, що призвели до кардинальних змін не лише політичного ландшафту, а й ціннісних розломів суспільної свідомості, зумовлюють потребу наукового аналізу чинників та інструментів формування гуманітарного простору, де, фактично, і відбуваються ці трансформації. Специфіка та складність української ситуації пов'язана із особливостями гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти України, у якій “інструменти впливу на формування громадської думки, зміна світоглядно-ментальних настанов, створення новітнього міфологічного ряду продовжують відігравати ключову роль у побудові ідеологічної опори російської агресії та орієнтовані на деструкцію української державності, десуб'єктизацію України на міжнародній арені та створення нових загроз національній безпеці у гуманітарній сфері” [7, с. 389]. Ми є свідками того, що ця “ідеологічна опора” знаходить підтримку у частини українських громадян та призводить до вкрай важких наслідків для країни в цілому. Як виявилось, така “опора” успішно проростає в умовах відсутності ідеологічних засад формування громадянської свідомості, що базувалися б на загальноновизнаних цінностях та узгоджених напрямках розвитку суспільства і держави.

В українському науковому та публічному дискурсі присутня стійка тенденція негативного трактування поняття ідеології. Причиною, безсумнівно, є досвід перебування

України у складі тоталітарної держави з єдиною, практично - державною, комуністичною, ідеологією. У цьому контексті видається важливим розглянути ідеологію як наукову категорію, яка є ширшою поняття “партійна ідеологія”, та її взаємозв’язок з гуманітарним простором, адже, ідеологія, у широкому розумінні, на нашу думку, є способом формування думок людей, а потім, відповідно, і їх поведінки у соціумі. Тому актуальними для політичної науки залишаються питання ідеологічних засад розвитку людських спільнот, тобто тих цінностей, які утворюють основу гуманітарного простору, та об’єднують (чи роз’єднують) різні суспільства у сучасному світі. Різні аспекти цієї проблеми досліджували зарубіжні науковці Л. Альтюсер, К. Гірц, Дж. Деккер, Т. Іглтон, С. Малешевич, У. Матц, І. Рісмухамедов, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Г. Шопфлін та ін., а також вітчизняні дослідники А. Башук, Я. Грицак, В. Карлова, М. Рябчук, М. Степико та інші. Проте, аналіз наукових джерел вказує на потребу комплексного вивчення ідеології як теоретичної категорії та її ролі у формуванні гуманітарного простору.

Тому **метою даної статі** є аналіз та переосмислення у відповідності до сучасних українських реалій досягнень західних та вітчизняних науковців щодо теоретичного аналізу ідеологічних засад формування гуманітарного простору. Дослідження передбачає використання міждисциплінарного підходу.

Результати дослідження. Термін “ідеологія” має більше як 300-річну історію, протягом якої він набував часом протилежних значень. Запроваджений французьким мислителем Дестутом де Трасі в 1796 р., він стосувався “нейтральної” науки про ідеї, яка намагалась прослідкувати як людські відчуття (сприйняття) перетворюються на думки [2, с. 10]. Тому Кліфорд Гірц [2] справедливо наголошує, що не варто зводити поняття ідеології суто до набору певних політичних гасел та закликів.

Луї П’єр Альтюсер, французький філософ-неомарксист, доводить, що ідеологія апелює в першу чергу до емоційної, несвідомої сторони стосунків зі світом (бажання, надія, ностальгія), до способів, у які до-рефлексивно осягається соціальна реальність. “Індивід поводить себе певним чином, адаптує певні практичні підходи, і більше того, бере участь в певних постійних практиках, які є частиною ідеологічного апарату” [12, с. 319], тобто, якщо людина вірить в Бога, то відвідує церкву, молиться, сповідається і т. д. – діє у відповідності своїм ідеям. Навіть якщо особа скептично ставиться до певної ідеології, вона все-рівно діє у відповідності до присутності цієї ідеології в культурі. Фактично поведінка людини в соціумі визначається наперед низкою інституцій, таких як сім’я, школа, клас, нація тощо. Визначаючи себе як суб’єкта у стосунку до певної ідеології, індивіди самі поведуться таким чином, щоб відповідати, бути покірними – “...Богу, совісті, священику, босу, інженеру, ...” [12, с. 323].

З цієї точки зору, ідеологія – це не просто набір абстрактних доктрин (що можуть бути сфабриковані), а уявлення про світ, які роблять суб’єктів унікальними, конституують ідентичність, в той же час презентують себе у стилі “усі це знають”, як певна анонімна універсальна правда. Така репрезентація може бути фальшивою безпосередньо (недоговорювати чи перекручувати правду), однак у питання прожитих стосунків питання правди/фальші слід позиціонувати інакше. Певне ставлення чи відчуття можуть бути цілком реальними, правдивими – дійсно прожитими (тобто не ілюзорними, не уявними і не помилковими), однак за основу мати якісь хибні уявлення чи цінності. Член Британської академії, провідний британський літературознавець і філософ Террі Іглтон називає три види потенційної ідеологічної “фальшивості” – епістемологічну (неправдиві ідеї), функціональну (ідеї, правдиві чи ні, функціонують для забезпечення дії репресивного владного апарату), та генетичну (вірування самі по собі не є хибними, однак опираються на хибний базис) [14, с. 20-25]. Окрім того, якщо основоположники марксизму були впевнені що в безкласовому суспільстві ідеологія перестане існувати, поступившись місцем науковому світогляду, то Л. Альтюсер стверджував, що у ідеології немає історії і подібно несвідомому вона вічна.

Думка, що ідеологія – це схематичний, негнучкий спосіб світобачення виникла в повоєнний період, у так званій школі американських соціологів у другій половині ХХ ст. У постмодерністській (постструктуралістській) теорії кінця ХХ століття ідеологію вважали теологічним, “тоталітарним” та метафізичним концептом, пропонуючи натомість дискурсивні дослідження владних стратегій (М. Фуко), деконструкцію опозицій (Ж. Дерріда) тощо. Ця позиція зазнала критики через відсутність морального центру та емансипативних соціальних інтенцій. Як показали події 11 вересня 2001 року, розмови про кінець історії (Ф. Фукуяма [10])

та кінець ідеології виявились не більше ніж помилковим тлумаченням тимчасового успіху ідеології ліберального капіталізму на світовій арені (підтвердженого економічним та силовим домінуванням США) як глобального прийняття цих ідей (якого не відбулось) [13, с. 163].

Представники британської школи стверджують, що ідеологія – це система репрезентацій, яка виконує не стільки теоретичну функцію, скільки практичну. Вона просочує все суспільство, забезпечуючи механізм формування суспільної солідарності. Суспільство потребує явно міфічного уявлення про світ, тому ідеологія містифікує і деформує зовнішній по відношенню до індивіда світ, в ній реальні відносини з необхідністю трансформуються у відносини символічні, уявні. Ідеологія – це сукупність ідеальних проєкцій індивідів, і в цьому секрет її ефективності як цементу соціальних відносин й інститутів [6].

Такий підхід поділяє Елвін Тоффлер, американський соціолог та футуролог, автор концепції “інформаційної цивілізації”, який використовує поняття “суперідеологія” та тлумачить його як світогляд цивілізації, що формує сприйняття реальності, пояснюючи і виправдовуючи її існування [9]. Так, індустріальність як суперідеологія індустріального суспільства базувалась на ринкових принципах і втілювалась як капіталістичними, так і соціалістичними країнами, тільки в останньому випадку у якості головного менеджера і власника виступала держава. Різні політичні течії розходилися лише в уявленнях про оптимальні шляхи досягнення спільної для усіх мети – максимального економічного зростання [9, с. 129-130].

Сьогодні переважає нейтральне розуміння ідеології – як системи будь-яких поглядів і уявлень, що їх індивід визнає слушними й бажаними для суспільства. В цьому сенсі будь-які погляди й настанови є ідеологічними, оскільки відбивають особистий досвід та інтереси, маскуючись при тому під загальноприйнятими чи принаймні намагаючись у такій ролі утвердитись [7, с. 26].

Для методології дослідження місця ідеології у гуманітарному просторі вважаємо відповідним запропоноване Т. Іглтоном тлумачення ідеології як системи уявлень, пов'язаних з владною (політичною) боротьбою у суспільстві. Ідеологія – це загальний процес виробництва ідей, вірувань та цінностей у соціальному житті, увесь комплекс означуючих практик та символічних процесів у певному суспільстві, спосіб “проживання” соціальних практик. ...Ідеологія розглядатиме лише знаки, значення та цінності у певних культурних практиках, які пов'язані зі здійсненням влади [14, с. 28]. Таким чином, ідеологія завжди присутня в інформаційному просторі та на пряму впливає на формування і функціонування гуманітарного простору.

Німецький політолог, професор Кельнського університету Ульріх Матц, вважає, що соціальна солідарність, єдність суспільства ґрунтуються на спільних цінностях і уявленнях, що складають суть ідеології, у розумінні якої наразі переважає функціональний підхід, що пов'язано з високою соціальною і політичною значимістю ідеології [5, с. 134].

Цю думку обґрунтовує і український науковець, культурний та політичний аналітик Микола Рябчук: “Щоб уникнути хаосу, тобто кризи значень, спільноти конструюють наративи про себе, в яких визначають чесноти й пороки, встановлюють засади добра і зла, регулюють спільні етичні норми. Щоб зробити ці норми тривкими, вони закодують їх за допомогою міфів (нарративів про себе), символів (наділяючи об'єкти й події особливим значенням) та ритуалів (колективних дій, які генерують солідарність, не вимагаючи консенсусу)” [7, с. 24]. “Спільноти, - додає угорський політик, депутат Європейського Парламенту Георг Шопфлін, - окреслюють межі, які відокремлюють/відрізняють їх від інших спільнот, і які навіть за відсутності формальних кордонів виконують важливу функцію «регулювання трафіку», тобто відфільтрування певних ідей і якостей отримуваної інформації... [17, с. 481 у кн.: 7, с. 24].

Все більшої популярності набуває теорія «м'якої сили», що ґрунтується на стратегії непрямих дій та синергетичних уявленнях, і здатна трансформувати переконання та установки, запропонувати нові смисли, а також базується на цінностях, символічному просторі, інформації та ідентифікаційному базисі [15, с. 480]. Ця теорія, на думку української дослідниці Алли Башук, ідеально враховує виклики переходу до нової цивілізаційної матриці, що позначено суспільно-політичними трансформаціями, психологічною розгубленістю соціуму, кризою ідентичності та ідеологічною невизначеністю. Саме ці процеси тривалий час визначають ситуацію на пострадянському просторі, зокрема в Україні [1, с. 68].

Як бачимо, логіка розвитку наукової категорії “ідеологія” приводить до висновку про її ключову роль у формуванні різних видів ідентичностей людини, у тому числі – національної. Проте,

Сініша Мелешевич, з університетського коледжу Дубліна, цілком слушно застерігає від загрозованої есенціалізації терміна «національна ідентичність», проте зовсім не знімає питання про його незамінну комунікаційну функцію – роль зручного і звичного декодера інформації про спільноту та її членів. Він лише переносить акцент на механізм, який визначає і регулює роботу цього декодера, – на ідеологію. Адже саме ідеологія має істотний, подеколи вирішальний вплив на те, яка інформація відбирається, а яка відсіюється, як вона інтерпретується і які висновки з неї робляться; саме ідеологія визначає “критерії, за якими ми розуміємо світ”, встановлює етичні норми і “нарлативи про себе” [7, с. 25]. С. Мелешевич означає ідеологію як “соціальний процес, через який людські актори артикулюють свої дії й переконання”. А що зміст ідеологічних дискурсів зазвичай насичений трансцендентними «великими візіями» бажаного суспільного устрою й апелює до певних етичних норм, колективних інтересів і почуттів чи до «вищого знання», більшість ідеологій ставлять себе над повсякденням і уникають зв'язання з практикою. В цьому сенсі ідеологічні дискурси виявляються “надзвичайно ефективними для виправдання обраного напрямку соціальних дій та легітимізації (чи, навпаки, делегітимізації) наявних владних відносин” [16, с. 283 у кн.: 7, с. 25].

Фактично роль “декодера” в концепції С. Мелешевича виконують не ідентичності, а ідеології, що стоять за ними і їх формують. “Оскільки суспільно-політичні події та соціальні факти не здатні говорити за себе, існує потреба їх декодувати, зрозуміти й контекстуалізувати. Люди покладаються, отже, на наявні ідеологічні мапи й концепти, щоб розшифрувати й витлумачити зміст цих подій і фактів. Ідеологічні нарлативи визначають таким чином структуру й забезпечують зв'язність усього тому, що інакше було б набором випадкових образів, подій та вчинків. Ідеологія, отже, це процес, що включає у себе мислення й дію і в рамках якого наша поведінка залежить від ідеологічно артикульованих ідеологічних мап (хоч і не визначається ними цілковито)” [16, с. 283 у кн.: 7, с. 25].

Таким чином, доходить висновку М. Рябчук, “Ідентичність як “сума даних” про особу чи колектив, як стислий запис (“стенограма”) уявлень про себе та інших є засадничо ідеологічною. Вибір ідентичності – це не просто самоідентифікація з певною групою, з її основними маркерами, це ще й вибір відповідного світогляду, вибір певної ідеології. Людина ідентифікує себе з тією групою, ідеологія якої її найбільше приваблює, тобто здається найвідповіднішою її розумінню світу та свого місця в ньому, зумовленому її соціальним становищем. Можна сказати, що не так група виробляє ідеологію, котра захищала б її інтереси, як ідеологія творить групу, вербує її членів за допомогою дискурсів, котрі її втілюють. ...Ідеологія визначає мисленнєві моделі й поведінкові засади” [7, с. 26].

Вищевикладений аналіз досягнень західних та вітчизняних науковців щодо теоретичної розробки питання ідеологічних засад формування світоглядних орієнтацій та поведінки людини в соціумі, дозволяє запропонувати наступне тлумачення терміну “ідеологія у широкому розумінні” як механізму формування суспільної солідарності, що базується на спільному досвіді адаптації зовнішнього світу до реальних відносин (часто у формі символічних конструкцій - міфів, символів, уявлень), який виявив однакові оцінки/ставлення та сформував спільні цінності, які конституують ідентичність індивіда та його належність до певної великої групи людей.

Зародження, формування, утвердження і поширення ідеології відбувається через різні види комунікацій в гуманітарному просторі, тому наступним завданням цієї статті є визначення місця та ролі ідеології у гуманітарному просторі України. Оскільки цей складний комплекс інформаційних, культурних, освітніх та духовних практик створює основу взаємодії усіх суспільно-політичних інститутів, його цілісність виступає, насамперед, запорукою національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності країни.

За визначенням професора Національного інституту стратегічних досліджень Михайла Степика, “національний гуманітарний простір є середовищем, завдяки якому виробляється та функціонує система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на свідомість людей, і, таким чином, визначають напрями поступу нації та держави. Саме тому так послідовно, цілеспрямовано розбудовують і захищають від різноманітних впливів свій власний гуманітарний простір розвинені держави світу, або ті, що претендують бути такими” [11]. “Національний гуманітарний простір можна вважати єдиним і цілісним за умови, якщо в суспільстві існують: розвинені спільні символічні системи (мова, система цінностей, національна культурна спадщина), що є комунікативною базою всього суспільства; інформаційні та культурні потреби суспільства задовольняються повністю чи переважно

завдяки національним виробникам культурного продукту та національним каналам (мережам) культурної комунікації; кількість та чисельність груп у суспільстві, які стабільно перебувають поза сферою національних комунікативних каналів і належать до інонаціонального культурного простору є порівняно невеликими” [4].

Таким чином, на нашу думку, національний гуманітарний простір можна вважати цілісним лише за умови, коли усі вищезгадані його елементи пов'язані спільною ідеологією, яку поділяє переважна більшість суспільства, а внутрішній зв'язок цих елементів охоплює всю територію країни і є міцнішим, ніж зв'язок з іншими елементами, що існують у цьому ж просторі, та сформовані на базі інших ідеологій. Наявність таких “інших” ідеологій створює загрози національній безпеці. Причини їх існування неодноразово визначалися вітчизняними науковцями.

Так, на переконання української дослідниці Валентини Карлової, “формування українського загальнонаціонального гуманітарного простору стикається із серйозними труднощами, насамперед, у наслідок того, що до цього часу не розроблена загальнонаціональна стратегія розвитку У країни як суверенної держави, в основі якої полягала б система цінностей, яку поділяла б переважна більшість громадян і яка б об'єднувала суспільство. Крім того, відсутність консолідації еліти, насамперед політико-управлінської, викликає різне бачення проблем гуманітарної сфери, тому з приходом до влади тих чи інших політичних сил розв'язуються лише окремі проблеми гуманітарного розвитку, залежно від певних політичних уподобань. Не сприяє гармонізації гуманітарної сфери її надмірна політизація, оскільки часто заради у твердження свого авторитету політичні сили спекулюють на гуманітарних проблемах” [3, с. 42]. “Ареною для протиборства політичних сил, які уособлюють протилежні вектори геополітичного та культурного розвитку нації, стала проблема національного світогляду та національної ідеї, мовна й культурна політика, політика історичної пам'яті, що не сприяє у твердженню української національної ідентичності, позначається на державотворенні” [3, с. 43].

Як справедливо зауважує М. Степико, порушення цілісності й повноти національного гуманітарного простору обумовлює істотні відмінності у системах цінностей, політичних орієнтаціях громадян, їх виборах джерел культурно-дозвілєвої та суспільно-політичної інформації, які презентують різні сегменти цього простору. Ці відмінності можуть формувати образ «Іншого» або «Чужого», спроектованого на стереотипного мешканця іншого регіону або члена іншої соціальної групи, утворювати в масовій свідомості підґрунтя для міжрегіональних, міжетнічних конфліктів, аж до глибоких «цивілізаційних розламів», що зараз спостерігається в окремих районах Донецької та Луганської областей і в Криму [11].

Поділяємо думки вітчизняних науковців і практиків про особливості сучасного стану гуманітарного простору. “Відсутність цілісності й повноти гуманітарного простору в сучасних у мовах ускладнює ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, негативно позначається на забезпеченні національної єдності та соборності Української держави” [3, с. 47]. Більше того, “світоглядно-ментальна експансія РФ сформувала низку загроз у національному гуманітарному просторі: посилення позицій російської мови і культури шляхом поширення російськомовного культурного продукту з пропагандистським змістовим наповненням; нав'язування українському суспільству російськоцентричних цінностей та ідеології через освітні та конфесійні канали, у т.ч. шляхом фальсифікації української історії через використання інтерпретації подій минулого у вигідному для РФ світлі та активних спроб інвазії імперського проекту “русского мира”; колабораціоністську діяльність УПЦ (МП) тощо” [8, с. 389]. Безсумнівно, “головною причиною цих викликів та загроз національній безпеці держави є відсутність в Україні державницької ідеології, заснованої на україноцентричній системі цінностей, яку поділяла би переважна більшість громадян і яка б об'єднувала суспільство” [11].

Ідеологія творить міфи і символи з наявного, загалом обмеженого матеріалу. Вона їх утверджує через освіту й культуру, через державні і суспільні інституції, через розмаїті повсякденні практики і специфічні ритуали громадянської релігії. Набір відповідних міфів і символів, емоційне і розумове самоототожнення з ними і з іншими людьми, що поділяють подібну емоційну і розумову прив'язаність, – це і є національна ідентичність. ...Ідентичності функціонують у рамках ширших ідеологічних метанаративів і мають конкретніший, партикулярний характер – на протигагу універсальним/універсалізаційним претензіям ідеологій [7, с. 27]. Усі ці процеси відбуваються у гуманітарному просторі, тому можемо наголосити на ключовій ролі ідеології у формуванні та функціонуванні гуманітарного простору

України як простору суспільної консолідації та зміцнення Української державності. Дана стаття не вичерпує предмету дослідження, тому гуманітарний простір буде об'єктом наших подальших наукових розвідок.

Висновки. Сьогодні перед Україною стоїть стратегічне завдання – це припинення гібридної агресії РФ проти України та подолання її наслідків, що вимагає консолідації зусиль влади і громадськості щодо формування та реалізації цілеспрямованих державних політик та громадянських практик насамперед у гуманітарній сфері - освіті, культурі, відновленні історичної пам'яті, збалансованої політики у сфері державно-конфесійних відносин та мовної політики. Виконання цього завдання стане можливим та буде сприяти посиленню опірності держави та суспільства до зовнішніх загроз лише за умови формування гуманітарного простору на ідеологічних засадах та цінностях, що поділятиме все суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Башук А.І. Комунікаційні стратегії державної влади в умовах інформаційного суспільства: монографія / Алла Іванівна Башук. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2019. 584 с.
2. Гирц К. Идеология как культурная система // НЛО. 1998. № 29. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.nlo.magazine.ru/philosoph/inostr/3.html>.
3. Карлова В. Місце та роль гуманітарного простору держави у формуванні національної самосвідомості // Вісник Національної академії державного управління. 2011. Вип. 1. С. 40 – 47.
4. Культура, національний культурний простір та суспільна консолідація в сучасній Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-10-2.php
5. Матц У. Идеология как детерминанта политики в эпоху модерна / У. Матц // Полис. 1992. № 1-2. С. 130-142.
6. Рисмухамедов И.А. Анализ идеологии как стратегия исследования средств массовой коммуникации и популярной культуры в современном неомарксизме // Проблемы теоретической социологии. 2003. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/125726.html>.
7. Рябчук М. Ю. «Химера національної ідентичності»: кілька методологічних проблем // Наукові Записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018 / 3-4 (95-96) (травень-серпень). С. 3 – 30.
8. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
9. Тоффлер Е. Третья Хвиля. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
10. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма. М.: АСТ, 2007. 588 с.
11. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://old2.niss.gov.ua/articles/1871/>
12. Althusser L. Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation)// Visual culture: the reader. Edited by Jessica Evans and Stuart Hall. London, 2003.
13. Decker J. M. Ideology. New York: Palgrave MacMillan, 2004. 195 p.
14. Eagleton T. Ideology: An Introduction. London: Verso, 1991. 242 p.
15. Lukes S. Power and the Battle for Hearts and Minds / Steven Lukes // Millennium: Journal of International Studies. Vol. 33, No. 3. pp. 477-493.
16. Malasevic S. The chimera of national identity. Nations and Nationalism. 2011. No. 2. P. 272–290 у кн.: Рябчук М. Ю.«Химера національної ідентичності»: кілька методологічних проблем // Наукові Записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018 / 3-4 (95-96) (травень-серпень). С. 3 – 30.
17. Schopflin George. Identities, politics and post-Communism in Central Europe. Nations and Nationalism. 2003. No. 4. P. 477–490 у кн.: Рябчук М. Ю.«Химера національної ідентичності»: кілька методологічних проблем // Наукові Записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018 / 3-4 (95-96) (травень-серпень). С. 3 – 30.